

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ DİALOJİ DİSKURSun KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ: OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səbinə İsmayılova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0003-7711-7143>

Sabinaismayilova@bsu.edu.az

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində dialoji diskursun koqnitiv xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. İlk olaraq koqnitiv dilçilik nəzəriyyələri əsasında dialoji mətnin mənasının yaranması və anlaşılması prosesləri izah edilir. Daha sonra ingilis və Azərbaycan dillərində dialoji diskurs nümunələri üzərində təhlil aparılaraq qrammatik quruluş, nitq aktları, implikaturalar (üstüörtülü mənalər) və mədəniyyətlərarası ünsiyyət fərqləri müəyyən edilir. Tədqiqat göstərir ki, hər iki dildə uğurlu dialoji ünsiyyət üçün ortaq biliyə əsaslanan ümumi zəmin (həmsöhbətlərin fon və ortaq biliyi) vacibdir. Lakin ingilis və Azərbaycan danışq formaları arasında nəzakət strategiyaları, müraciət formaları və kontekstə güvən kimi məqamlarda ciddi fərqlər mövcuddur. Bu fərqlərdən doğan anlaşılmazlıqlar məqalədə ətraflı şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: dialoji diskurs, koqnitiv dilçilik, nitq aktları, implikatura, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, ingilis dili, Azərbaycan dili.

COGNITIVE ASPECTS OF DIALOGIC DISCOURSE IN ENGLISH AND AZERBAIJANI: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Sabina Ismayilova

Baku State University

Abstract

This article comparatively analyzes the cognitive aspects of dialogic discourses in the English and Azerbaijani languages. First, based on theories of cognitive linguistics, the processes of meaning construction and comprehension in dialogic speech are explained. Then, on the basis of examples from English and Azerbaijani dialogic discourse, an analysis is conducted to identify differences and similarities in grammatical structure, speech acts, implicatures, and intercultural communication. The study finds that common ground based on shared knowledge between interlocutors is crucial for successful dialogic interaction in both languages. However, significant differences exist in politeness strategies, forms of address, and reliance on context between English and Azerbaijani conversational patterns, which can lead to misunderstandings. The article examines these aspects in detail.

Key words: dialogic discourse, cognitive linguistics, speech acts, implicature, intercultural communication, English, Azerbaijani.

КОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Сабина Исмаилова

Бакинский государственный университет

Резюме

В данной статье проводится сравнительный анализ когнитивных аспектов диалогического дискурса в английском и азербайджанском языках. Сначала на основе теорий когнитивной лингвистики объясняются процессы порождения и понимания смысла в диалогической речи. Далее на материалах диалогического дискурса английского и азербайджанского языков анализируются сходства и различия в грамматическом строе, речевых актах, имплицатурах и межкультурной коммуникации. Исследование показывает, что для успешного диалогического общения в обоих языках важно наличие общего фона знаний между собеседниками. Однако существуют значительные различия в стратегиях вежливости, формах обращения и степени опоры на контекст в английской и азербайджанской манерах ведения диалога, что может приводить к недопониманию. В статье подробно рассматриваются эти аспекты.

Ключевые слова: диалогический дискурс, когнитивная лингвистика, речевые акты, имплицатура, межкультурная коммуникация, английский язык, азербайджанский язык.

Giriş/Introduction

Mətn və diskurs tədqiqatlarında dialoji diskurs iki və ya daha çox danışanın qarşılıqlı nitq fəaliyyəti, yəni dialoq formasında qurulan mətn kimi nəzərdən keçirilir. “Dialoji ünsiyyətdə mənalər yalnız sözlərin lüğəvi mənasına deyil, eyni zamanda kontekstə, danışanların niyyətlərinə, eləcə də fon və ortaq biliklərinə əsaslanır” [Lewandowskaya-Tomaszczyk, 2022:143-144].

“Kognitiv dilçilik yanaşmasına görə, dil və nitq birbaşa insan beyninin idrak prosesləri ilə bağlıdır; dil insan idrakının ayrılmaz tərkib hissəsidir və yalnız konseptuallaşdırma və kognitiv emalı kontekstində tam başa düşülə bilər” [Janda, 2006: 1-60]. Bu o deməkdir ki, “ünsiyyət zamanı insanların zəhnində ortaq anlayışlar formalaşır və nitqin uğurlu alınması üçün bu ortaq biliyə (konseptual ümumi zəminə) dayanan interpretasiya aparılmalıdır” [Brown-Schmidt, 2016:120]. Məhz bu ümumi zəmin dialoji diskursda anlaşmanı təmin edən əsas idrak mexanizmlərindən biridir.

Son onilliklərdə dilin koqnitiv aspektlərinin araşdırılması (koqnitiv dilçilik, koqnitiv-praqmatik tədqiqatlar və s.) göstərir ki, danışq zamanı nitqin formalaşması və anlaşılıb-qavranılması danışanların zehni modellərinin uyğunlaşmasını tələb edir. Pickering və Garrod dialoji nitqdə uğurlu ünsiyyətin əsasında danışanların beyinlərində uyğun dil təmsillərinin formalaşması (yəni danışq iştirakçılarının ortaq məzmunlu idrak modelləri qurması) prinsipinin dayandığını vurğulayırlar [Pickering, 2004:171]. Belə uyğunlaşma prosesi dialoq zamanı avtomatik olaraq cərəyan edir və tərəflərin söz seçimi, sintaksisi və anlam çərçivələrində bir-birinə köklənməsi ilə müşahidə edilir. Nəticədə dialoji diskurs təkcə dil strukturlarının deyil, həm də koqnitiv və psixoloji faktorların qarşılıqlı təsiri ilə meydana çıxır.

Digər tərəfdən, dialoji nitqdə mənanın ötürülməsi və qavranılmasında kontekst mühüm rol oynayır. Danışanlar yalnız lüğəvi mənalara deyil, eyni zamanda situasiya barədə biliyə, fon məlumatlara və danışığın gedişində yaranan mətnaltı mənaya əsaslanırlar. Praqmatikada implikatura termini altında ifadələrin səthi mənasında deyilməyən, lakin kontekstdən anlaşılan əlavə mənalara başa düşülür. *“Müxtəlif dillərdə eyni ifadə fərqli implikaturalara səbəb ola bilər; bu, dil daşıyıcılarının dünyagörüşü və mədəni fraymi, təcrübəsindəki fərqlərlə bağlıdır. Məsələn, eyni jest və ya ifadə bir mədəniyyətdə nəzakət, digərində isə əksinə anlaşılmazlıq doğura bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif dillərin lüğət vahidləri arxasında yatan mədəni xüsusiyyətlər insanlararası ünsiyyətdə anlaşılmazlığa – praqmatik uğursuzluğa səbəb ola bilər”* [Yusifova, 2018: 256-264]. Başqa sözlə, hər dil öz daşıyıcılarının həyat tərzini, düşüncə tərzini əks etdirən mədəni mənalara sistemini formalaşdırır və bu sistem fərqli dillərarası ünsiyyətdə toqquşduqda, bəzən fikir qarışıqlığı yaranır. Buna görə dialoji diskursun müqayisəli tədqiqi zamanı həm ümumbəşəri idrak prinsiplərini, həm də hər bir dilə və mədəniyyətə məxsus özəllikləri nəzərə almaq tələb olunur. Bu məqalənin məqsədi məhz belə bir müqayisəli təhlil aparmaqla, İngilis və Azərbaycan dillərində dialoji nitqin ortaq cəhətlərini və fərqlərini koqnitiv-praqmatik aspektdən üzə çıxarmaqdır.

Əsas hissə. Koqnitiv dilçilik XX əsrin sonlarından etibarən dilin öyrənilməsində yeni paradiqma kimi formalaşmışdır. Bu yanaşmaya görə, *“dil öyrənilməsi insan beyninin ümumi idrak mexanizmləri kontekstində aparılmalıdır; yəni dil ayrı bir modul deyil, ümumi idrakın bir hissəsidir”* [Janda, 2006:1-60]. Dil strukturunun bütün səviyyələri (fonologiya, qrammatika, leksika, semantika və praqmatika) insanın təfəkkürü və qavrayışı ilə sıx əlaqədədir. İstənilən dil vahidi (söz, ifadə və ya cümlə) beynimizdə müəyyən konseptual strukturla bağlıdır və bu konseptual strukturu anlamaq üçün insanın həm dil, həm də dünya barədə biliyi səfərbər olunur, birlikdə aktivləşir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərindən biri mənanın konseptuallığıdır – yəni sözlərin və cümlələrin mənası insan beynində yaradılan konseptual “şəkillər” və ya təsəvvürlərlə bağlıdır. Məsələn, “yol” sözünü eşidərkən beynimizdə bir xəritə və ya istiqamət konsepti canlanır; bu konsept fərqli dillərdə fərqli məqamları vurğulaya bilər (məsələn, Azərbaycan dilində “yol” konsepti mədəniyyətimizdə həm də “uğur”

metaforası kimi işlənə bilər). *“Belə konseptual xüsusiyyətlər dialoji nitqdə metaforik ifadələrdə, zərəfatlarda, deyimlərdə ortaya çıxır və bunların anlaşılıb-anlaşılmaması danışanların ortaq mədəni fonundan asılı olur”* [İsmayilova, 2023:54-57].

Bundan əlavə, koqnitiv yanaşma dilin istifadə əsaslı (usage-based) olduğunu qeyd edir, yəni insanlar dili real ünsiyyətdə istifadə etdikcə onun strukturunu mənimsəyir və daim adaptasiya edirlər. Bu baxımdan dialoji diskurs dili öyrənməyin və dilin təkamülünün təməl nümunəsidir – insanlar dialoqlar vasitəsilə dili öyrənir, nitq modellərini və qəliblərini mənimsəyirlər. Məsələn, uşaq ilk dili valideyn və ətrafındakılarla dialoqlar quraraq öyrənir; dialoq prosesində tez-tez təkrarlanan sual-cavab, salamlama, təsdiq kimi strukturlar avtomatik olaraq idrakda dil sxemləri kimi formalaşır.

Fon və ortaq biliyin rolu. Danışq zamanı iştirakçılar tez-tez ortaq fon bilikdən istifadə edirlər – yəni qarşı tərəfin də bildiyini güman etdikləri məlumatlara istinad edirlər. H.H.Clark və başqalarının işlərində “common ground” (ümumi zəmin) anlayışı dialoji ünsiyyətdə fundamental hesab olunur [Brown-Schmidt, 2016:722-736]. Fon biliyi dedikdə, danışanların hər ikisinin bildiyi faktlar, vəziyyətlər, əvvəlki dialoqlardan yadda qalan məqamlar nəzərdə tutulur. Məhz bu ortaq bilik əsas kommunikasiya zamanı səmərəli anlaşmanı təmin edir: danışanlar çox şeyi açıq demədən, şifrəli və ya natamam cümlələrlə qarşılıqlı anlayış yarada bilirlər, çünki fon məlumatlar ortaqdır. Məsələn, eyni mühitdə çalışan iki ingilis və azərbaycanlı düşünək: İngilis “Could you close the window, please?” (Zəhmət olmasa, pəncərəni bağlayarsanmı?) deyə bilər, Azərbaycanlı isə eyni niyyəti “Hava bir az soyuyub...” kimi üstüörtülü ifadə edə bilər. Hər ikisi əslində pəncərənin bağlanmasını istəyir, lakin birinci birbaşa xahiş formasıdır, ikinci isə ortaq zəminə güvənən, yəni qarşı tərəfin niyyəti “anlamasını” gözləyən dolayı formadır. Bu misal göstərir ki, ortaq zəmin olduqda, açıq ifadə edilməyən istəklər belə başa düşülür; lakin ortaq zəmin olmadıqda (məsələn, fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələri, müxtəlif peşə sahibləri arasında) belə dolayı ifadələr anlaşılan olmaya bilər.

Nitq aktları və niyyətlərin anlaşılması. Koqnitiv-praqmatik yanaşmaya görə, ünsiyyətdə sözün düz məna yükündən əlavə, danışanın niyyətini anlamaq əsasdır. J.L.Austinin və J.Searle-in nitq aktları nəzəriyyəsində hər bir ifadənin lokutiv (dediyimiz sözlər), illokutiv (demək niyyəti) və perlokutiv (təsir nəticəsi) tərəfləri vurğulanır [Austin, 1962:125; Searle, 1969:146]. Müasir tədqiqatlar bu nəzəriyyəni idrak müstəvisində inkişaf etdirərək bildirir ki, insanlar dialoq zamanı qarşı tərəfin zehmindəki məqsədi və emosiyayı “oxumağa” çalışırlar. Bu, bir növ “zehin-nəzəriyyəsi” (theory of mind) işə salınmasıdır. Dialoq prosesində uğurlu anlaşma üçün beyindəki bu mexanizmlər – yəni digərinin nə demək istədiyini təxmin etmə, mənalari kontekstdən çıxarma – fasiləsiz işləyir. Bunun üçün isə danışanların paylaştığı mədəni kodekslər, sosial normalar böyük rol oynayır.

İngilis və Azərbaycan dillərində dialoji diskursun müqayisəli təhlili. *Dialoji* nitqin qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırdıqda qarşıya çıxan əsas məqam hər iki dilin

struktur cəhətdən fərqli dil ailələrinə mənsub olmasıdır. Bu fərq dialoji nitqin qrammatik aspektlərində də özünü göstərir. Məsələn, İngilis dilində cümlə quruluşu əsasən SVO (subyekt-feil-obyekt) söz sırasına uyğundur: “I read the book.” (Mən kitabı oxudum). Azərbaycan dilində isə söz sırası adətən SOV (subyekt-obyekt-feil) şəklində olur: “Mən kitabı oxudum.” Lakin dialoqda hər iki dildə də söz sırası müəyyən dəyişkənlik (elastiklik) nümayiş etdirə bilər – məsələn, vurğunu dəyişmək üçün komponentlərin yeri dəyişə bilər. İngilis dilində sual vermək üçün köməkçi feillər və ya inversiya istifadə edilir (“Did you read the book?”), Azərbaycan dilində isə cümləyə sual ədatı (-mi⁴) artırılır və intonasiya yüksəlir (“Kitabı oxudunmu?”). Bu struktur fərqləri dialoq zamanı sual-cavab formalarının quruluşunu fərqləndirir. Məsələn, Azərbaycan dilində “Hə, oxudum” (Yes, I read) cavabı, ingiliscə “Yes, I did” kimi köməkçi feillə verilir. Yəni ingilis dilində suala qısa cavab verərkən də feillər təkrarlanır, Azərbaycan dilində isə feilin təkrarı çoxtərəfli məna yarada bildiyindən, qısa cavabda feil atılır (“Hə” kifayətdir). Bu cür incə struktur fərqlər dialoji diskursun axışına təsir edir: ingilis dilində qarşı tərəfin nə dediyini təsdiqləmək üçün tez-tez “I see”, “Right”, “Uh-huh” kimi arayış sözləri işlədilir, Azərbaycan dialoqlarında isə “Hə”, “Baş üstə”, “Oldu” kimi sözlər və ya sadəcə baş hərəkətləri ilə təsdiqləmə daha geniş şəkildə müşahidə olunur.

Digər qrammatik fərq müraciət formaları və cəm və ya tək üslubla bağlıdır. İngilis dilində “you” əvəzliyi həm tək, həm cəm, həm də rəsmi müraciəti əhatə edir. Buna görə dialoqda kiməsə müraciət edərkən xüsusi rəsmi şəkilçilər yoxdur, sadəcə lazım gəldikdə Mr., Sir, Madam kimi ifadələr (ünvanlamalar) əlavə olunur. Azərbaycan dilində isə ikinci şəxs əvəzliyinin iki forması var: “sən” (qeyri-rəsmi, tək) və “Siz” (rəsmi və ya cəm). Məsələn, ingilis dilində iş ortamında bir nəfərə “you” deyərək müraciət edərkən, Azərbaycan dilində “Siz” deyiləcək. Bu şəkildə müraciət formaları dialoji ünsiyyətdə cümlə quruluşuna da təsir edir. Belə ki, feillər də “Siz”ə uyğun üçüncü şəxs cəmə görə uzlaşır. Məsələn, İngilis dillində müdir işçisinə “Can you send me that report?” deyərək bilər. Azərbaycan dilində bu ifadə “Zəhmət olmasa, həmin hesabatı mənə göndərə bilərsinizmi?” şəklində ifadə olunacaq. Burada “-sınız” şəkilçisi rəsmi hörmət bildirir. Belə qrammatik müraciət kateqoriyasının mövcudluğu Azərbaycan dilində dialoji nitqdə nəzakət dərəcəsini qrammatik olaraq ifadə etməyə imkan verir, ingilis dilində isə eyni funksiya daha çox söz seçimi və intonasiya ilə gerçəkləşir.

Qrammatik sahədə başqa bir fərq artikkelərin istifadəsidir. İngilis dilində danışq zamanı “the, a, an” artikkeləri vasitəsilə mövzunun bəlli və ya yeni olduğu, məlumatın ilk dəfə deyilib-deyilmədiyini qarşı tərəfə ötürülür. Azərbaycan dilində isə müəyyənlik bildirən artıqlar yoxdur; müəyyənlik daha çox söz sırası, kontekst və ya işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur və ya anlaşılar. Məsələn, “Kitab stolun üstündədir.” cümləsində “kitab” sözünün müəyyən bir kitab olduğu kontekstdən anlaşılar. İngilis dilində “The book is on the table.” cümləsində “the” artıqlı müəyyənliyi qrammatik olaraq bildirir. Bu fərq dialoq zamanı məlumatın ötürülməsinə təsir edir. Azərbaycan dilində həmsöhbətlər çox zaman müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənliyi qarşı tərəfin anlamasına kontekst vasitəsilə

güvənirlər, ingilis dillində isə artikllar bunu qəti şəkildə ifadə edirlər. Bu kimi fərqlərə əsasən, məsələn, Azərbaycan dilindəki dialoq fraqmentini ingilis dilinə tərcümə edərkən artikl seçimi çətinlik yarada bilər, əgər ortaq zəmin yoxdursa. Eynilə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə artikllarla verilmiş məlumatı uyğun şəkildə ifadə etmək lazım gəlir (məsələn, “I saw a dog. The dog was hungry.” cümlələrini Azərbaycan dilində “Mən bir it gördüm. (Həmin) İt ac idi.” şəklində çevirmək). Dialoji diskursda bu cür qrammatik faktorlar idrak baxımından önəmlidir, çünki danışanlar bu vasitələrlə yeni və köhnə məlumat arasındakı fərqi hiss edir.

Nitq aktları və nəzakət strategiyaları. Dialoji diskursda nitq aktları – yəni danışanın müəyyən bir məqsədlə söylədiyi ifadələr (sual vermək, xahiş etmək, əmr vermək, üzr istəmək, təşəkkür etmək və s.) mədəniyyətlərarası ünsiyyət baxımından fərqli tərzdə həyata keçirilə bilər. İngilis və Azərbaycan dillərinin daşıyıcıları arasında aparılan pragmatik tədqiqatlar nitq aktlarının realizasiyasında bəzi nəzakət strategiyalarının fərqləndiyini üzə çıxarmışdır. Məsələn, xahiş (request) nitq aktını götürək. İngilis dilində nəzakətli xahiş üçün çox zaman dolayı formalardan istifadə edilir: “Could you please open the door?”, “Do you mind opening the door?” kimi ifadələr birbaşa əmr tonundan qaçmaq üçün işlədilir. Həmçinin “please” sözü əlavə etməklə nəzakət göstəricisi verilir. Azərbaycan dilində də xahiş etmək üçün nəzakətli ifadələr vardır, məsələn, “Zəhmət olmasa, qapını aç bilərsiniz?”. Lakin araşdırmalar göstərir ki, türk dillərinin danışanları (buraya azərbaycanlılar da daxildir) bəzi hallarda xahişləri ingilislərə nisbətən daha birbaşa formada ifadə edirlər. Məsələn, tanış mühitdə azərbaycanlı birbaşa “Qapını bağla” (Bağla qapını) deyə bilər və bu, kobudluq kimi qarşılanmaz, halbuki ingilis dilli mühitdə birbaşa “Close the door” demək çox sərt əmr kimi qəbul oluna bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, “*türk mədəniyyətində dil daşıyıcıları xahiş ifadə edərkən fikri birbaşa ifadə etməyə daha çox meyl edirlər*” [Esim, 2018:212-222; Searle, 1969:162]. Martı öz tədqiqatında türk dili daşıyıcılarının xahişlərini ingilis və ya digər Qərb dilləri daşıyıcılarından daha açıq formada ifadə etdiyini müəyyən etmişdir [Martı, 2006:1836-1869]. Bunun səbəbi kimi, bu mədəniyyətlərdə yaxın münasibətlərdə birbaşa dilin səmimilik əlaməti sayılması, dolayıılığın isə bəzən səmimiyyətsizlik kimi yozulması göstərilir. Əlbəttə, azərbaycanlılar rəsmi və ya uzaq münasibətdə “Zəhmət olmasa”... kimi dolayı xahişlər işlədir, lakin ümumi meyl kimi, İngilis dilinə nisbətdə daha sadə xahiş cümlələri qurula bilər. Bu fərq, ingilis dili daşıyıcısı ilə azərbaycanlı arasında dialoqda anlaşılmazlıq yarada bilər. İngilis dilli həmsöhbət azərbaycanlının birbaşa ifadəsini kobudluq kimi anlaya bilər və azərbaycanlı isə ingilisin çox dolayı xahişini başa düşməyə bilər, çünki onun mədəni kodunda xahiş bu cür dolayı ifadə olunmur.

Üzr istəmə və təşəkkür etmə kimi nitq aktlarında da müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, ingilis dilində “I’m sorry”, “Excuse me” kimi ifadələr çox geniş və müxtəlif vəziyyətlərdə işlənir – həm həqiqi üzr, həm də kiçik bir narahatlıq verdikdə, yol istəyərkən, hətta qarşı tərəfin başına pis hadisə gələndə başsağlığı tonunda “I’m sorry”

deyilə bilər. Azərbaycan dilində “Bağışlayın”, “Üzr istəyirəm” ifadələri əsasən ciddi hallarda, həqiqi günah olduqda işlənir. Məsələn, metroda kimsə kiminsə ayağını tapdalayanda ingilis avtomatik “Sorry!” deyər, azərbaycanlı isə bəlkə də səssizcə bir jest edər (baş əymə) və ya “üzr istəyirəm” deyər bilər, lakin bu ifadə hələ tam qayda halına çevrilməyib. Eynilə, təşəkkür etdikdə ingilislər kiçik xidmətlər üçün tez-tez “Thank you”, “Thanks” deyirlər. Azərbaycan mədəniyyətində də “Çox sağ ol”, “Minnətdaram” kimi sözlər var, lakin bəzi hallarda təşəkkür qeyri-verbal (gülümsəmə, baş əymə) ifadə oluna bilər. Bunun bir səbəbi odur ki, yüksək kontekstli mədəniyyətlərdə (məsələn, Azərbaycan) bəzi mərifətlik formaları hər dəfə dilə gətirilmədən, anlaşıma şəklinə olur. *“Anglo-Sakson kontekstli mədəniyyətlərdə isə hər şey sözlə ifadə edilməyə meyllidir”* [Esim, 2018:212-222].

Nəzakət strategiyaları dedikdə, kommunikativ aktın qarşı tərəfə hörmət və səmimiyyət duyğusu ilə çatdırılması üsulları nəzərdə tutulur. Burada P.Braun və S.Levinsonun nəzakət nəzəriyyəsidəki “üz qoruma” prinsiplərini qeyd edə bilərik. *“İngilis dilində nəzakətlik çox zaman müstəqillik üzünü qorumağa yönəlir – yəni qarşı tərəfə seçim imkanı vermək, onu birbaşa idarə etməmək. Məsələn, “Could you perhaps open the window?” deyərək xahiş sual formasında təqdim edirlər ki, qarşı tərəf “xeyr” deməkdə özünü sərbəst hiss etsin. Azərbaycan mədəniyyətində isə mehribanlıq üzünü qorumağa, yəni səmimi atmosfer yaratmağa daha çox əhəmiyyət verilir. Buna görə də dialoqlarda qarşı tərəfə “yox” deməmək, birbaşa rədd cavabı vermək yaxşı qarşılanmır. Çox zaman açıq “Xeyr” əvəzinə “baxarıq”, “inşallah”, “mümkünsə” kimi qeyri-müəyyən cavablar verilir ki, bu da bir növ nəzakətli rədd sayılır. Məsələn, ingilis dilində bir təklifə razi deyilsinizsə, “No, I’m afraid I can’t.” deyər bilərsiniz, bu normal qəbul edilir. Azərbaycan dilində birbaşa “Yox, edə bilmərəm.” deməkdənsə, “Çətin ki bacarım”, “Bəlkə sonra” kimi dolay cavab verilir”* [Brown, 1987:176]. Bu xüsusiyyət barədə Elena V.Voevoda qeyd edir ki, azərbaycanlılar qarşı tərəfi incitməmək üçün dolaylı imtina verməyə meyllidirlər, lakin bu, bəzən niyyətlərinin yanlış anlaşılmasına gətirib çıxarır [Voevoda, 2020:11-20]. Yəni ingilis üçün bəlkə də “bəlkə” sözünün arxasında rədd mənası dərhal aydın olmaya bilər. Beləliklə, nitq aktlarında nəzakət ifadəsi ingilis dilində daha açıq sözlərlə (please, sorry və s.) və sintaktik çevrirlərlə təmin olunursa, Azərbaycan dilində qeyri-verbal işarələr, ton və dolay sözlər daha çox rol oynayır. Bu, dialoji diskursun idrak yükünü də dəyişir: ingilis dinləyici söylənilənləri birbaşa qəbul etməyə alışıb, azərbaycanlı dinləyici isə söylənilməyən mesajları da “oxumağa” çalışır.

İmplikaturalar və kontekstin rolu. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində dialoji diskursda üstüörtülü mənalər – yəni implikaturalar geniş yer tutur. Lakin bu implikaturaların yaranmasında və anlaşılmasında hər iki dilin daşıyıcılarının fərqli vərdisləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilində ünsiyyət nisbətən açıq kontekstli sayılır; bu o deməkdir ki, danışanlar fikirlərini mümkün qədər konkret və aydın söyləməyə çalışırlar, çox şeyi təsadüfə və ya situasiyaya buraxmırlar. Təbii ki, *“ingilis*

dilində də xeyli sayda dolayı ifadə, yumor, ironiya var, lakin ortalama bir ingilis dilli mədəniyyətdə (xüsusilə Amerikan ünsiyyət tərzində) “nə demək istədiyini demək” (say what you mean) anlayışı güclüdür. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycan mədəniyyəti yüksək kontekstli ünsiyyət mədəniyyətinə malikdir” [Esim, 2018:212-222]. Bu, Edward Hall-un mədəniyyətlərarası ünsiyyət təsnifatından götürülmüş anlayışdır və o deməkdir ki, mesajın böyük hissəsi kontekstin özündə yatır, sözlərlə az, situasiya və fon məlumatlarla çox ötürülür. Voevoda yazır ki, “Azərbaycan mədəniyyətində insanlar metaforalar, polisemiya (çoxmənalılıq) və ümumi paylaşılmış mətnlər vasitəsilə çox şey ifadə etməyi sevirlər; birbaşa “yox” deməkdənsə, imalarla fikrini çatdırırlar” [Voevoda, 2020:11-20]. Bu cür implikaturalı ünsiyyət tərzini ingilis dili daşıyıcıları üçün zaman-zaman çətinlik törədən bilir. Məsələn, azərbaycanlı bir qadın qonaq gedərkən gec saat olubsa, ev sahibinə “Artıq biz yola düşək” (We shall hit the road) kimi bir ifadə işlədə bilər. Bunun implikaturası odur ki, gecikib, ev sahibini narahat etməyə. İngilis ev sahibinə bunu tərcümə etsək, “We’d better get going.” şəklində ola bilər – ingilis də bu implikaturanı başa düşər. Lakin bəzən implikaturalar mədəniyyətə o qədər bağlı olur ki, bir dilin daşıyıcısına başqa dilin implikaturasını anlamaq çətin olur. Məsələn, Azərbaycan dilində bir söhbətdə uzun sükut yaranıbsa, kimsə “Sükut qızıldır” deyə bilər. Bu, həm həzircavablıqdır, həm də implikatura olaraq qarşı tərəfdən aktivləşmə gözləntisini bildirir (yəni “niyə susursunuz, danışın” mətnaltı mənası var). İngilis dilində “Silence is golden” atalar sözü var, amma onu dialoqda belə kontekstdə işlətmək adət deyil. İngilis dinləyici bəlkə də bunu sözün əsl mənasında tərif kimi qəbul edə. Bu misal göstərir ki, eyni ifadənin implikaturası müxtəlif mədəni mühitlərdə fərqli şərh oluna bilər.

İngilis dilində implikaturalara dair ən məşhur nəzəriyyə H.P.Grice-in əməkdaşlıq prinsipidir. Məsələn, bir ingilisin dialoqunu nəzərdən keçirək:

A: “Will John attend the meeting?”

B: “His car broke down.”

B burada sualın birbaşa cavabını vermir, əvəzinə əlaqəsiz kimi görünən informasiya verir və bununla da A üçün implikatura yaranır ki, John görüşə gələ bilməyəcək (çünki maşını xarab olub). Belə implikaturalı cavablar ingilis dilində yayğındır və dinləyicilər bunu anlamağa uyğundurlar. Azərbaycan dilində də bənzər situasiyaya baxaq: A soruşsa: “Cavad iclasa gələcək?” B cavab verir: “Onun maşını xarab olub.”. Əslində yenə eyni implikatura keçərli olur. Yəni bəzi implikaturalar universaldır və problem yaratmur. Ancaq bir çox implikatura növləri var ki, onlar milli-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, ingilis mədəniyyətində birbaşa tənqid etmək adəti az olduğu üçün, tənqidi implikatura ilə ifadə edirlər. Bir ingilis rəhbər işçisinə bir işi bəyənmədiyini “Perhaps, there is room for improvement in this section.” (Bəlkə bu hissədə təkmilləşdirmə imkanı var) kimi çox dolayı deyə bilər. Bu cümlədə nə “səhv etmişəm” deyilir, nə “pisdir” – amma implikatura odur ki, “yenidən düzəlt”. Azərbaycan mədəniyyətində rəhbərlər tənqidi bir az daha açıq edə bilərlər, məsələn: “Bu hissəni yenidən işləyin, zəhmət olmasa.” Burada da “zəhmət olmasa” ilə yumuşaldılır, amma

mesaj açıqdır. Buna görə ingilis dilində bəzən implikatura ilə deyilən qınaqları azərbaycanlılar tam anlamaya bilər (yəni dolaylı tənqidi “şərt kimi” yox, “təklif” kimi qəbul edə bilərlər)” [Grice, 1975:41-58].

Dialoji diskursda implikaturaların ən çox ortaya çıxdığı yerlərdən biri də yumordur. Zarafatlar, atmacalar iki dildə də çox istifadə olunur, lakin onların quruluşu mədəniyyətə görə dəyişir. İngilis dilində söz oyunu (pun) tipli yumor çox sevilir – bir sözün eyni vaxtda iki mənada başa düşülməsi üzərində qurulan lətifələr var. Azərbaycan dilində də söz oyunları mövcuddur, amma nisbətən azdır. Onun əvəzində məzəli situasiya yaratmaq, ya da qarşı tərəfin dediyini fərqli tonda təkrar etməklə zarafat etmə daha yaygındır. Məsələn, biri “işləməkdən yorulmuşam” desə, qarşısındakı “kim işləyir ki?!” kimi ironik cavabla gülüş yarada bilər. İngilis dilində bənzər situasiyada “Tell me about it!” deyirlər (yəni “mən də eyniyəm, demək istədiyini bilirəm” – bu da bir növ ironik həmrəylik ifadəsidir). Bu kimi ifadələrin məzmunu tərcümədə fərqli görünsə də, funksional baxımdan eyniyyət var. Amma bəzi mədəni implikaturalar var ki, tərcümədə tam itə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində “Allah bilir”, “Allah eləməsin” kimi ifadələr var ki, situasiyadan asılı olaraq müxtəlif implikatura verir (təəccüb, qorxu, arzuolmazlıq və s.) və İngilis dilində birbaşa qarşılığı olmaya bilər (“God forbid” yalnız “Allah eləməsin” üçün uyğundur qismən). İngilislər bunun əvəzinə “Hopefully not” və ya “I hope not” deyirlər, yəni Tanrıya istinad etmədən. Bu, dini mədəniyyət qatının dilə təsirinin nümunəsidir. Ümumiyyətlə, implikaturaların formalaşmasında cəmiyyətin inancları da rol oynayır.

Nəticə etibarilə, implikaturaların istifadəsi və anlaşılıqlığı dialoji diskursda kommunikativ uğura təsir edən vacib amildir. P.Yusifova müxtəlif dillərdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində aparılan müqayisəli tədqiqatında məhz üstüörtülü mənə fərqlərinin ünsiyyətdə uğursuzluğa yol açdığını göstərmişdir. Müəllifin araşdırmasına görə, *“insanlar bəzən öz ana dilindəki implikaturanı xarici dilə daşıyırlar ki, bu da yanlış anlaşılmağa səbəb olur”* [Yusifova, 2018:256-264]. Demək, ingilislə azərbaycanlı arasında dialoqda hər biri öz mədəni “sifresi” ilə danışarsa, arada boşluq yaranacaq. Qarşılıqlı anlaşma üçün hər iki tərəf bir-birinin dilində nə deyilib, nə deyilmədiyini (yəni həm ifadə, həm implikaturanı) düzgün dəyərləndirməlidir. Bunun üçün isə müəyyən mədəni bilik və təcrübə lazımdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində dialoji diskursun fərqlərinə dair təhlilin çoxu, əslində, bu dillərin dayandığı mədəni ünsiyyət üslublarının fərqlərindən qaynaqlanır. Qərb, xüsusən də Anglofon (ingilisdilli) kommunikasiya mədəniyyəti ilə Azərbaycan (və ümumən Şərq) kommunikasiya mədəniyyətini müqayisə etsək, bir neçə mühüm cəhət ortaya çıxır:

1. *Kontekstə bağlılıq dərəcəsi.* Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ingilis ünsiyyəti nisbətən “low-context” (az kontekstli), Azərbaycan ünsiyyəti isə “high-context” (yüksək kontekstli) sayılır. Bu, dialoqlarda sözlə ifadə olunmayan mesajların payının Azərbaycan dilində daha yüksək olması deməkdir. Məsələn, Azərbaycan söhbətində uzun-uzadı izah

verməyə ehtiyac olmur, çünki danışanlar bir-birinin nə demək istədiyini yarım sözdən anlayırlar (xüsusilə ortaq mədəni fon varsa). İngilis dialoqunda isə hər şey daha açıq söylənir, çünki fərqli mədəni irs (background) ola bilər və anlaşılmaqlıq olmasın deyər məlumat tam verilir. Bunun bir göstəricisi olaraq, ingilis dilində qənaət prinsipi qaydası var (məsələn, “Keep it short and simple” prinsipi), lakin eyni zamanda həddən artıq qısa danışdıqda da anlaşılmaqlıq yaranmamalıdır. Azərbaycan dialoqlarında bəzən fikri dolandırmaq, məsələyə birbaşa gəlməmək, birbaşa deyil, dolayısıylə demək də bir ünsiyyət strategiyasıdır. Bu, nəzakət və qarşı tərəfə hörmət niyyətilə ola bilər, ancaq Qərblə dinləyici bunu mövzudan yayınma kimi qəbul edə bilər.

2. *Emosionallıq və ifadəlilik.* Azərbaycan dilində dialoji nitq, ümumiyyətlə, daha emosional, jest və mimikalarla zəngin ola bilər. Danışq zamanı qarşı tərəfin dediklərini təsdiqləmək üçün səs tonunu yüksəltmək, jestlərlə reaksiya vermək, emosional sözlər işlətmək (məsələn, “ayy ne yaxşı!”, “vah vah”) kimi cəhətlər var. İngilis dialoqunda da təəccüb, sevinç ifadələri (“Oh my God!”, “Wow” və s.) var, lakin bədən dilinin rolu nisbətən azdır, yəni çox jestikulyasiya etmək bəzən yaxşı qarşılanmaz. Azərbaycanlılar ünsiyyətdə jestlərdən çox istifadə edir və bəzən də bir-birinin sözünü kəsir (söhbətə canlılıq qatmaq üçün). İngilis mədəniyyətində isə qarşı tərəfin sözünü kəsməmək, şəxsi zonaya çox yaxın durmamaq kimi qaydalara önəm verilir. Bu fərqlər dialoq atmosferini dəyişir: azərbaycanlı ünsiyyəti daha “yaxın təmaslı” və dinamikse, ingilis ünsiyyəti daha dəqiq məsafəli və rəsmidir (xüsusilə tanış olmayanlar arasında). Bu xüsusiyyətlər menecment, iş görüşmələri, sinif otağı dialoqları və s. sahələrdə özünü büruzə verir. Məsələn, azərbaycanlı rəhbər işçiyə iradını səmimi, adi tonda verə bilər. İngilis menecer isə konstruktiv tənqid formatına sadıq qalaraq şəxsi sərhədləri qoruyur.

3. *Dialoqun quruluşu və nəzakət formulları:* Tədqiqatlar göstərir ki, hətta telefon danışqları kimi standart dialoji formalar arasında da mədəni fərqlər var. P.Yusifovanın ingilis və Azərbaycan dillərində telefon dialoqları üzrə müqayisəsi göstərmişdir ki, “*iki mədəniyyətdə telefon söhbətlərinin başlanğıc və sonlandırma tərzləri, eləcə də növbə dəyişmə (turn-taking) qaydaları bir qədər fərqlidir*” [Yusifova, 2018:256-264]. İngiltərədə telefonda ilk olaraq özünü təqdim etmək, “Hello, this is John speaking.” kimi başlamaq adətdirsə, Azərbaycanda adətən “Alo, salam” deyilir və qarşı tərəfin özünü tanıtməsi gözlənilir. İngilis telefon söhbətində sonlandırmada “Goodbye, take care” kimi xüsusi bağlanış ifadələri işlənir, Azərbaycan dilində “Sağ olun, görüşərik” deyilir, bəzən isə ümumiyyətlə bir-iki sağollaşma sözündən sonra əlaqə kəsilir. Növbələşmə (turn-taking) məsələsində, ingilis danışq etiketində birinin sözünü kəsməmək üçün susmaq və növbəni gözləmək mühümdür. Azərbaycan dilində bəzi hallarda eyni anda danışmaq (üstədən gəlmək) halları görünə bilər ki, bu da həmrəylik və ya coşğu əlaməti kimi yozulur, qarşı tərəfi dinləməmək kimi deyil. Bu cür fərqli gözləntilər, mədəniyyətlərarası dialoqlarda pragmatik uyğunsuzluq yarada bilər. Məsələn, ingilis tərəf azərbaycanlı tərəfin sözünü kəsdiyini düşünə bilər, halbuki azərbaycanlı sadəcə eyni anda razılığını

bildirməyə çalışır. Belə nüansları bilmək, dialoqun ahəngini düzgün qurmaq baxımından vacibdir.

4. *Məzmun və mövzular.* Dialoji diskursun təhlilində, həmçinin, hansı mövzuların rahatlıqla müzakirə olunduğu, hansının tabu sayıldığı da mədəni fərq kimi çıxır. İngilis dilli formal dialoqlarda şəxsi suallar vermək (yaş, maaş, ailə statusu və s.) uyğunsuz sayılır. Azərbaycan dilində isə tanışlıq mərhələsində belə suallar normal qarşılanır (məsələn, “Evlisinizmi?”, “Neçə yaşınız var?” kimi suallar bir az səmimiyyət yarananda verilə bilər). İngilis bunu özəl həyata müdaxilə kimi qəbul edə bilər. Eyni zamanda, azərbaycanlı açıq tərifləri (komplimentləri) çox verir və eşidir – “Necə də gözəl görünürsünüz!” kimi. İngilis mədəniyyətində də kompliment var, ancaq azərbaycanlı qədər tez-tez və birbaşa deyil. Bu fərqlər dialoqun məzmununda mədəni izlər buraxır. Beləliklə, dialoji diskurs təkcə dil deyil, həm də mədəni ünsiyyət qaydalarının daşıyıcısıdır.

“İngilis və Azərbaycan dillərində dialoji diskurs kifayət qədər oxşar universal kommunikativ xüsusiyyətlərə malikdir – məsələn, hər iki dildə insanlar söhbət zamanı bir-birini başa düşmək üçün işarələr verir, suallar soruşur, təsdiq və ya inkar edirlər, öz növbələrini gözləyirlər və s. Bu universallıqlar insan beyninin ortaq ünsiyyət mexanizmlərindən qaynaqlanır” [Pickering, 2004:169-190]. Lakin eyni zamanda, yuxarıda təsvir edildiyi kimi, nitqin forması (ifadə tərz, qrammatik quruluş) və nitqin niyyətini reallaşdırma üsulları (pragmatik və mədəni strategiyalar) baxımından ciddi fərqlər mövcuddur. İngilis dilində dialoji nitq daha rəsmi, strukturlaşdırılmış və bir qədər də “mətn mərkəzli” (sözlərdəki informasiya yüksək) görünə bilər. Azərbaycan dilində dialoji nitq isə daha qeyri-rəsmi, adaptiv və “kontekst mərkəzli” (şifahi və situativ ipuçlarına daha açıq) təsir bağışlayır. Bu fərqləri nəzərə almaq, xüsusən də dillərarası ünsiyyətdə və tərcümədə çox mühümdür ki, pragmatik ekvivalentlik təmin olunsun, yəni təkcə sözün yox, niyyətin və təsirin də eyniliyi qorunsun.

Nəticə/Conclusion

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində dialoji diskursun koqnitiv xüsusiyyətləri ortaq idrak prinsiplərinə əsaslanarsa da, dilin quruluşu və mədəni ünsiyyət tərz, fərqli kommunikativ modellər yaradır. Hər iki dildə danışanlar qarşılıqlı anlaşma üçün kontekstə və fon biliyə əsaslanır, lakin ingilis dilində dolay, nəzakətli formullar, Azərbaycan dilində isə birbaşa, emosional və kollektiv yönümlü ifadələr üstünlük təşkil edir. Bu fərqlər tərcümə, dil öyrənmə və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mühüm rol oynayır: ingiliscə danışanlar üçün Azərbaycan ünsiyyətindəki yüksək kontekstli ipuçları, azərbaycanlılar üçün isə ingilislərin dolay və sərhədyönümlü danışq tərz, nəzərə alınmalıdır. Nəticə olaraq, dialoji diskursun uğurlu anlaşılması yalnız dilin qrammatikasını deyil, onun arxasındakı idrak və mədəni mexanizmləri dərk etməyi tələb edir; bu isə həm dilçilik, həm də kommunikasiya elmi üçün yeni perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Austin J.L. (1962). *How to Do Things with Words*. – Oxford: Oxford University Press, – 221 p.
2. Brown P., Levinson S.C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. – Cambridge: Cambridge University Press, – 360 p.
3. Brown-Schmidt S., Duff M.C. (2016). Memory and common ground processes in language use. // *Topics in Cognitive Science*. – 8(4), –p.722-736.
4. Esim G., Eda N.O. (2018). Perceptions and Linguistic Actions of Bilingual Speakers of Turkish and English: An Explanatory Study // *International Journal of Advances in Language and Literary Studies*. – ALLS 9(6). – p. 212-222.
5. Grice H.P. (1975). Logic and conversation. In P.Cole & J.Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics, Vol. 3*. – New York: Academic Press. *Speech Acts*. – pp. 41–58.
6. Ismayilova S. (2023). The Study on Dialogic Discourse. *Path of Science*, – 9(6). – p.1015-1021. <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/2807>
7. Ismayilova S. (2023). Dialoji diskursda situasiya və mədəni kontekstin rolu. // *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri*. – N1. – p.54-57.
8. Janda Laura A. (2006), *Cognitive linguistics*. International Cognitive Linguistics Association (ICLA), – p. 1-60.
9. Lewandowska-Tomaszczyk B. and A. Mammadov (2022) Introduction. In Lewandowska-Tomaszczyk and Mammadov (eds). *Exploring dialogical discourse: pragmatics and cognition*. *International Review of Pragmatics*. – 14(2). – p.143-144.
10. Martı L. (2006). Indirectness and politeness in Turkish–German bilingual and Turkish monolingual requests. *Journal of Pragmatics*, 38(11), – p.1836-1869.
11. Pickering M. J., Garrod S. (2004). Toward a mechanistic psychology of dialogue. *Behavioral and Brain Sciences*, 27(2), – p.169-190.
12. Searle J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, – 208 p.
13. Voevoda E. V. (2020). Intercultural communication in multicultural education space. // *Training, Language and Culture*, 4(2), – p.11-20.
14. Yusifova P. (2018). Three Layers of Pragmatic Failure Across Languages and Cultures // *International Journal of English Linguistics*. – 8(6), – p.256-264.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	24.09.2025
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	02.10.2025
<i>Qəbul edilib</i>	23.10.2025
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Ülviyyə Hacıyeva
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>